

*LEGAS, AUT TIBI LEGI FACIAS*²⁰⁹

Glasno i tiho čitanje u srednjem vijeku

Istaknuli smo već kako u kulturološkom smislu glasno čitanje prethodi tihome, no i kako je pritom riječ o baratanju dominantnim kategorijama, ponajprije društveno uvjetovanima. Stavovi o smjeni epoha, kada je tiho čitanje počelo prevladavati u odnosu prema glasnome u povijesti istraživanja čitalačke prakse, prilično su se razlikovali.

Gotovo sva literatura koja spominje tiho čitanje i u srednjem vijeku, kao što se i ovdje vidi, potječe iz posljednjih desetljeća XX. st. Sve dotad isticalo se u specijaliziranoj literaturi kako je čitav srednji vijek bitno obilježen glasnim čitanjem (npr. Hendrickson 1929., Hajnal 1954). H. J. Chaytor je čak isticao kako se i pisanje vernakulnih tekstova oslanjalo na diktiranje, odnosno, na glasno čitanje (1967). On je bio i jedan od glavnih promicatelja hipoteze kako je do prijelaza prema tihom čitanju došlo tek u razdoblju renesanse, dakle, pri samom početku novovjekovlja. Paul Saenger (1982) je istaknuo jednu knjigu Marshalla McLuhana (1962) gdje je tek pronalazak tiska, kao tehnička inovacija, označen kao glavna prekretnica u povijesti čitanja (posredno i pisanja), od skupne i glasne realizacije prema individualnoj i tihoj, koja je, pak, izraz uopće ojačale vizualne kulture. Saenger je, naposljetku, kao što ćemo vidjeti ovdje u poglavlju o kontinuiranom pisanju, razvoj čitalačkih običaja koji su se smatrali izvorno vezanima za tisak (tiho čitanje) pronašao daleko dublje u prošlosti, najkasnije u XII. st. — u uvjetima velike produkcije i većeg broja prilika za čitanje, lakše dostupnosti šireg spektra tipova knjiškoga štiva (uključujući i argumentacijski diskurs), u različitim uvjetima studiranja i čitanja u bibliotekama, u posvećanom individualnom pristupu literaturi itd. McLuhan je, pak, poticaj za

²⁰⁹ »Čitaj, ili daj da ti čitaju« dio je posvete grofu Matfridu koju je sastavio Jonas von Orléans (u. 843).

svoja razmatranja tihog čitanja pronašao u radovima Jeana Leclercqa koji piše kako su još u XII. st. redovnici čitali glasno, čak i kad su čitali pojedinačno, osobno (1963., 1962-1966). Tom su se McLuhanovu viđenju priklonili, piše Saenger, i mnogi autori druge polovice XX. st. (1982: 369). Time se revidiralo dominantno mišljenje iz XVIII. i XIX. st. kako su oba tipa čitanja supostojala sve od klasične antike do renesanse.²¹⁰

Još u IV. st. zabilježio je Sveti Augustin u svojim *Ispovijestima* o čitanju njegova suvremenika Svetog Ambrozija: »Kada je čitao, oči bi mu letjele preko stranica, a srce bi mu prodiralo u smisao, *dok bi mu glas i jezik mirovali*. Često, kad bih bio prisutan (...) vidio sam ga gdje tako čita sasvim tiho i *nikada drugačije*. (...) Ali i *potreba da čuva glas*, koji mu je vrlo lako znao promuknuti, mogla je biti *još opravdaniji razlog da tiho čita*. Kakav god razlog bio da je tako radio, svakako je onakav čovjek to radio iz opravdana razloga« (3. 3; naše isticanje, *op*).²¹¹ Očigledno, takva je individualna obrada naznačenog teksta ocijenjena kao vrlo neobična (pa Augustin dopušta mogućnost da je posrijedi »čuvanje glasa« zbog promuklosti), ali danas stječemo dojam — i ne posve neuobičajena, kao odlika iznimno učenih, kojima je brzina glasnog čitanja u individualnom druženju s tekstem, pa makar i šaptanja, mrmljanja, ili tek micanja usnicama, bila preveliko ograničenje.²¹² U kojoj su doista mjeri antičke i ranosrednjovjekovne knjižnice bile ispunjene žamorom, mrmljanjem odnosno čitanjem u bradu svakoga čitatelja, u svom individualnom čitačkom činu, odnosno — koliko je spomenuti Ambrozijev primjer bio usamljen, danas teško možemo sa sigurnošću reći. Dominantan kulturološki oblik čitanja (glasno čitanje u liturgiji, govorništvo, glasno čitanje beletristike...), prema kojemu se ravnaju i načer-

²¹⁰ U prvoj je polovici XX. st. J. Balogh (1926-1927) također pridonio napuštanju naslijeđenog stava o sustojanju oba načina, no posve pojednostavljenom tvrdnjom, danas znamo i u osnovi netočnom. Balogh je isticao kako je tiha inačica čitanja novost koju je uvelo kršćansko monaštvo i pronijelo ga srednjim vijekom, od VI. do XIV. (!) st. Upravo bi tih način čitanja, prema njegovu mišljenju, obilježilo srednjovjekovlje, dakle daleko prije renesanse — kako će kasnije isticati McLuhan (Saenger 1982: 369).

²¹¹ Sveti Aurelije Augustin: *Ispovijesti* (preveo Stjepan Hosu), Zagreb 1973: 110.

²¹² Manguel smatra da je ovo prvi sigurni, zabilježeni, primjer u povijesti, i to u zapadnom europskom krugu. Navodi i starije indikacije, osobito iz klasične Grčke (kod Euripida, Aristotela, Plutarha), ali ističe kako ipak jednosmisleno tumačenje u korist tihog čitanja u tim primjerima nije moguće donijeti. Zastupnici ideje da je tiho čitanje drastično mlađe od glasnoga pozivaju se i na neurolingvistička istraživanja, prema kojima se ono u čovjekovoj evoluciji razvilo kasno, te da se, štoviše, »proces pomoću kojega se ta funkcija razvija još uvijek mijenja« (Manguel 2001: 54-55).

»Ova minijatura iz kodeksa nastalog u drugoj polovici XIV. st. (Henricus de Allemannia: *Komentari uz Aristotelovu Etiku*) prikazuje predavanja na sveučilištu. Autor joj je Laurentius de Voltolina, bolonjski iluminator. Učitelj sjedi na povišenoj katedri, pred njim je otvorena knjiga iz koje on čita i komentira. U uskim klupama sjede studenti, koji — sudeći po odjeći i frizurama — nisu duhovnici; također imaju knjigu pred sobom, i to svaki svoj primjerak, u formi maloga sveska. Neki upisuju bilješke, neki pažljivo slušaju, neki drijemaju, a neki razgovaraju.« (Stammerberger 2003: 96)

la pisanja, ne mora, dakle, biti i jedini. Treba voditi računa o svim mogućnosti-
ma tekstne recepcije, kao i o raznolikosti tekstnih vrsta. Nipošto u tom smislu
ne može biti svejedno je li Ambrozije čitao kakav ep u stihovima, biblijski za-
pis, povijesno djelo, prirodoznanstveni tekst, privatno pismo ili kakav admini-
stracijski zapis.

Još su samostanske knjižnice XII. st. bile osmišljene kao prostor kulture usmenog čitanja. Knjige su se čuvale u zatvorenim sanducima, a posuđivale su se obično oko Uskrsa za razdoblje od jedne godine.²¹³ Stolovi za čitanje u samostanskim bibliotekama bili su često odvojeni kamenim zidovima, pa redovnici u svom (polu)glasnom čitanju nisu nužno ometali jedni druge (Saenger 1982: 396). Od kraja XIII. st. bibliotečna se arhitektura znatnije počinje mijenjati, u duhu napuštanja individualne dimenzije čitanja: knjižnice se smještaju u prostrane dvorane i opremaju se stolovima i klupama gdje redovnici mogu sjediti jedan pored drugoga. Važniji se naslovi (npr. rječnici) povezuju lancima za štitonike ili stolove kako bi uvijek bili dostupni svima zainteresiranima. Biblioteke tako počinju biti prostor gdje i profesori i studenti mogu čitati, pisati, proučavati. Da se pritom nije bilo lako uvijek lišiti pomoći usmenog oslonca, pa ni u knjižnici, okruženi subračom ili kolegama koje također čitaju, i to sve češće na istoj klupi uz isti veliki stol, pokazuje jedno pravilo iz biblioteke Sveučilišta u Angersu iz 1431., gdje se izričito zabranjuje i razgovaranje, ali i — mrmljanje uz čitanje. I u pravilima Oksfordskog sveučilištima iz 1412. stoji kako se knjižnica smatra prostorom tišine (Saenger 1997a: 202-203; 1982: 397). Da bi u takvim okolnostima laik (dakle, onaj tko treba doista pročitati svaku perikopu) pročitao Bibliju, trebalo mu je dvadeset dana (prema jednom svjedočanstvu iz 1476. godine (Saenger 1982: 398).

Opreka između glasnog i tihog čitanja unutar svake pojedine recepcije napisanoga teksta zapravo je nastavak nadređenog i znatno važnijeg suprotstavljanja dviju čitalačkih praksi: posredne — slušanja, kada jedna osoba glasno čita a ostali slušaju (kao društveni čin), te neposredne — individualnog suočenja s ispisanom stranicom teksta. Kao što smo vidjeli, takvo individualizirano čitanje nije naglo prekidalo s uvrježenijom praksom — slušanja riječi, s njezinim »zvukovnim odijelom«.²¹⁴ U skolastičko doba, kada čitanje postaje naglašeno svjesna — intelektualna djelatnost, poseban je status, pored glasnog i tihog čitanja, dobilo i — mrmljanje/*ruminatio*, kao neka vrsta kombinacije dviju osnovnih mogućnosti, osobito pogodno za meditaciju, ali i kao pomoćno sredstvo da bi se,

²¹³ Tako dug rok za vraćanje knjiga govori posredno i o uobičajenoj brzini čitanja, što zasigurno ima veze i s još nerazvijenim vizualnim pristupom (tihom) čitanju.

²¹⁴ U jednom bizantskom zapisu s početka XV. st. uočavamo kako je metoda učenja upravo počivala na — prepisivanju i glasnom čitanju prepisanoga. Nakon nabranjanja savjeta koji počinju uputom kako valja prepisivati, slijedi preporuka — kako valja »uvijek glasno čitati.« (Hunger 1989: 77).

prema potrebi, uvježbalo glasno čitanje, ili pak za učenje napamet. Učvrstila se i razlika između recitatora i lektora: prvi se zadovoljava glasnim, ritmiziranim čitanjem, dok drugi u svoje glasno čitanje uvrštava i svoju interpretaciju teksta koji je razumio (dakle, i kroz četvrtu Parkesovu funkciju — *iudicum*). Razvoju, pak, vizualnog postava stranice i grafetičkog uređivanja pridonosi upravo takav oblik čitanja (Hemmesse 1997: 158).

Posebno se baveći napuštanjem prakse neprekinutog pisanja (*in continuo*), osobito ubrzanim u XII. st. (kao dijelom složenijih interveniranja u vizualni stranični postav i grafetičku sliku), Paul Saenger je proučio radove nekih onodobnih autora i uočio već razmjerno veliku dosljednost odabranih načela (podjele u odlomke, rastavljanje riječi, uvrštavanje velikih slova, vezivanja kraćih riječi u ligature itd) i prije razvoja skolastike, ali i neka zanimljiva teorijska razmatranja. Gotovo svim tim cjelinama ovdje posvećujemo posebna poglavlja. Hugo iz Svetog

Viktora je već u svoje vrijeme (umro je 1141) iznimno dobro raščlanjivao stranice svojih knjiga, a i napomenuo je kako razlikuje tri funkcionalno posve različita tipa »čitanja«, zapravo recepcije tekstova: slušanje kad netko drugi čita, čitanje drugome, te »jedino u kojem čitatelj može optimalno razumjeti sadržaj«

»S kraja XII. st. potječe ova minijatura koja prikazuje filozofa Huga iz Svetog Viktora (cca 1096-1141), jednog od najproduktivnijih srednjovjekovnih autora, dok s katedre predaje, tj. glasno čita svojim učenicima, u samostanu — u gradskom ambijentu, ispod uljne svjetiljke. Učenici iz jednoga kodeksa prate što Hugo predaje, pa zatim slijedi rasprava.« (Stammlberger 2003: 64)

— tiho čitanje, uz razvoj kojega se i vezuju spomenute stranične i grafetičke mijene (Saenger 1997: 184). Osim toga, obilno se i smisleno koristio punktuacijom, a uporabom ligatura omogućio brži prolazak kroz tekst. Richalm, od 1216. do 1219. prior cesterkitskog samostana Schöntal (danas u njemačkoj pokrajini Baden-Württemberg), priča u jednoj prilici kako mu »zli duhovi ne daju čitati tiho, nego ga prisiljavaju da glasno čita« (*isto*: 187). Očigledno, svjestan je prednosti tihoga čitanja, pri kojem se — u skladu sa spiritualnom cisterkitskom doktrinom (gdje je srce središte duha, a čitanje glavno sredstvo njegova poticanja) — cijela osoba može posvetiti sadržaju. Poseže za glasom, zacijelo neodoljivom pomoći, možda katkad u bučnim uvjetima, ali se ipak »brani« *zlim duhovima*. Da je tako bilo otprilike u isto vrijeme i kod benediktinaca, pokazuje Peter von Celles, autor *De disciplina claustrali*, također vidjevši u tihu čitanju preduvjet meditaciji. Koliko je važnost vizualne percepcije nadvladala slušnu, dobro se vidi kod njegove upotrebe pojma *videre* kao sinonima za čitanje, baš kako je to bilo i kod »otočkih« pisara prethodnih stoljeća, gdje su promjene u tehnici pisanja i u prilagođivanju stranice najprije bile vidljive, i odakle je za brojne promjene na relaciji pisanje-čitanje-pisanje kretao vanjski poticaj.

Usporedo sa sve većom potrebom za tihim čitanjem, s jačanjem osobnoga osjećaja prema napisanom tekstu, sve se manje piše prema diktatu, tuđem ili vlastitom — gdje prepisivanje nalikuje bilježenju nota. Što dalje od ranoga srednjeg vijeka, to je slabije pouzdanje u izgovorenu riječ.²¹⁵ Ili autor sam piše svoja autorska djela, ili se sve više prepisuje izravno prema predlošku (čime se ne poriče svojevrsan »unutarnji diktat«, posve tih ili »mumljajući«, koji počiva na memoriji nekih tekstnih segmenata), upravo kako je i dotad bilo u malim središtima. Dominantni vizualni model prepisivanja zamjenjuje slušni,²¹⁶ a takav individualni pristup, tvrdi Saenger, nije bio moguć prije X. st., dok prve mi-

²¹⁵ Pri molitvama bilo je hvale vrijedno pred sobom imati pisani predložak, premda su se znale napamet. Takva molitva, smatrao je Humbert von Romans (1194-1277), više obogaćuje. Na sveučilištima, u Beču, Parizu (...), pojavio se u XIII. st. običaj da studenti nose sa sobom knjige, koje im čitaju i komentiraju predavači, kako bi kroz vizualni oslonac, bolje razumjeli tekst. Pritom ne moraju ništa pisati. Oni, pak, studenti koji su bili siromašni, mogli su u tu svrhu, za kauciju, posuditi te knjige u knjižnici (Saenger 1997: 197).

²¹⁶ Takav se prijelaz vrlo dobro vidi u rastavljanju riječi, i to ne samo u latiničkim kodeksima. U hrvatsko-glagoļičkim tekstovima gotovo se beziznimno provodi vizualni princip da se združuju »kratke« (jednoslovne, dvoslovne, troslovne) riječi, pa i bez obzira na njihovo sudjelovanje u »izgovornim cjelinama« (Žagar 2000).

nijature koje prikazuju autora kako sam piše, a ne diktira potječu iz XI. st.²¹⁷ Karakteristično otuđenje od svoje zvučne osnovice pokazuje i leksem *dictare* koji se već u XII. st., izgubivši svoju leksičku specijalnost, počeo općenito odnositi na pismeno sastavljanje i dovršenje kopija (Saenger 1997a: 191-192). Prepisivalo se prema načelu »stranica : stranica«, no kopiranje ipak nije bilo »doslovno«. Rijetko se kada, posebno u skriptorijima s nešto slabijim uvjetima, format kodeksa izravno poklopio s predloškom, pa se i stranice nisu mogle »preslikati«, nego nadalje kreativno oblikovati (pri čemu je ostalo prostora za daljnje unapređivanje stranične i grafetičke organizacije).²¹⁸ I s obzirom na to, može se reći da prepisivanje nije bilo samo reproduktivna djelatnost. Prostor kreativne prepisivačke slobode, ma koliko malen, ostao je važan.

O tome kako je kroz povijest tekao proces individualizacije čitanja, sociolozi pisanja ne slažu se u potpunosti. Manfred Günter Scholz također smatra da se najvažniji prijelaz dogodio još u XII. i XIII. st., s prevladavanjem zasebnog, vizualnog, čitanja dvorske literature, i to prilično naglo. Tomu je znatno pridonijelo osnivanje sveučilišta, pored crkvene i upravne hijerarhije, treće »duhovne snage«; razvijanje urbane kulture; snažan prodor narodnog jezika, što je i neobrazovanima omogućivalo da postanu publika glasnog čitanja,²¹⁹ sve češća uporaba jeftinijeg papira itd.²²⁰ Time, dakle, ne bi postojao izravan kontinuitet dominacije glasnog, akustičkog, čitanja sve do Goetheova doba (Scholz 1980). Takvo mišljenje ne dijeli Dennis Green, niti u pogledu naglog prijelaza,

²¹⁷ Od IX. do XII. st., a rijetko i u XIII. st., autori su se uglavnom prikazivali kako diktiraju svoja djela. Bog, kao pravi autor Radosne vijesti, bio je prikazan kako šapće starozavjetnim prorocima i diktira evanđelistima. Zapadni crkveni oci (Augustin, Jeronim, Grgur Veliki...) prikazivali su se ili kako bilježe Božji diktat, ili kao autori koji diktiraju svojim pisarima. U XIII. st. nastupila je znatnija promjena takva postava (začeta već u XI. st): ni evanđelisti više ne pišu po Božjem diktatu, nego prepisuju iz knjige koju drže anđeli. U ranom XIV. st. autori životopisa Svetog Denisa bili su prikazani kako pišu svoj tekst, isto tako i Aristotel, Sveti Bonaventura, Sveti Jeronim, pa i kralj David i kralj Salomon (bez obzira na prethodnu tradiciju drugačijeg likovnog prikazivanja). U kasnom srednjem vijeku uopće autori (i antički i onodobni) prikazivali su se sjedeći za pisaćim slovom i okruženi svim tada poznatim priborom — stalcima, skicama, policama za knjige (Saenger 1982: 389).

²¹⁸ Takvo »slijepo« kopiranje, na razinama cijelog straničnog postava, postizalo se češće tek u XV. st., uoči iznalaska tiska.

²¹⁹ Pravne isprave na njemačkom jeziku pišu se također tek od XIII. st.

²²⁰ Ipak, u poticanju širenja čitateljskih krugova papir nije imao inicijalnu ulogu: on se u europskoj pismovnoj kulturi javio tek u drugoj polovici XIII. st., kada su već svi istaknuti procesi bili daleko odmaknuli.

niti u pogledu isključivosti odabira (Green 1990). Zorno to potvrđuje i citat iz naslova ovog poglavlja (uz četrdesetak sličnih): autor je, dakle, računao s objema mogućnostima recepcije svoga djela. Želeći sustavno podastrijeti odnos slušne i vizualne percepcije napisanih tekstova, i to ponajviše onih na narodnim idiomima, Green je promotrio stanje u pet osnovnih društvenih okvira zapadnoga visokog srednjovjekovlja (feudalni dvor, gradovi, samostani, religiozna društva laika, biskupski dvor) gdje dolazi do susreta, posrednog ili neposrednog, s pisanom riječi.

S obzirom na koncentraciju obrazovanih odnosno pismenih, te mogućnost materijalne potpore, naravno je da se velik dio zapadne srednjovjekovne književnosti odnosio na — *dvorsku literaturu*. Bez obzira na visok društveni položaj i sve veći broj pismenih, u XIII. st. još uvijek, tvrdi Green, moramo na dvoru računati s nepismenom većinom. Njoj je još tada katkad pripadao i sam vladar, muški članovi obitelji, s gotovo cijelom svjetovnom i viteškom pratnjom, u dvorskoj službi. U pismenu manjinu ubrajale su se tamošnje — plemkinje (s kojima se osobito računalo u recepciji pjesničke literature), svećenstvo te članovi kancelarije, obično također klerici — pravnici, pisari, činovnici u upravi. Dvorska zajednica nipošto, dakle, nije bila homogena, pa odatle i supostojanje oba načina čitanja. U razmjerno naglo naraslim gradovima osnivaju se sveučilišta, gradske škole za laike, sve je jača gradska administracija, pravne institucije, trgovina, obrtništvo, a s time i svjetovna, praktična pismenost na narodnom jeziku. Na sveučilištima slušaju se glasno čitana predavanja,²²¹ ali u vlastitom individualnom suočenju studenata s literaturom nužno je bilo postići znatno veću brzinu nego što je ona koju mogu pratiti pokreti usnica. Dodamo li k tomu i pismeno *gradsko plemstvo* (premda i samo u pogledu pismenosti nehomogeno), jasno je kako je upravo u gradskoj publici došlo do najvećeg prodora laika u dotad gotovo privilegiranu kleričku sferu (isprva ponajviše na planu recepcije pisanih tekstova, ali postupno sve više i u pisanju), te kako se i tu oslikava dvostrukost čitateljske recepcije.

²²¹ I suvremeni njemački naziv za predavanje »die Vorlesung« (čitanje) upravo odražava tu praksu, koja ni danas u tim svrhama nije zamrla. Štoviše, katkad je glasno čitanje i očekivanije, pogotovu u tradicionalnim prigodama. Glasno pročitano predavanje (ili pak referat na znanstvenom skupu), nauštrb lakše razumljivosti, odnosno, komunikativnosti referenta, inzistira na odmjerosti i preciznosti temeljito pripremljenoga teksta u kojemu nema mjesta za usmenu improvizaciju.

Samostan, sve od VII. st. u pogledu pisanja i čitanja zapravo gotovo jedini društveni krug, u XIII. st., prema Greenovoj podjeli, zauzima tek treće mjesto. Iako je tu zacijelo koncentracija onih koji znaju čitati najveća, ne smije se previdjeti da osim izobraženih redovnika, svećenika, u samostanu boravi znatan broj neobrazovane braće, kojima tek glasno čitanje tekstova na razumljivom im, narodnom, jeziku, može zadovoljiti potrebu za književnom percepcijom. Uostalom, ne može se pretpostavljati ni da bi latinskome vješt kler izbjegao upoznavanje s drugim tipom literature, također žanrovski specijaliziranim. Daka-ko, samostani ostaju bastioni latinske književnosti, koju kroz liturgiju temeljno obilježuje glasno čitanje (naprimjer u crkvi, refektoriju). Isto tako, međutim, obrazovani klerici sve više individualno čitaju, tiho ili poluglasno, latinsku literaturu (teološka, prirodnoznanstvena djela, religioznu književnost...).²²² Ni religiozna literatura nije im više tek »partitura za pobožno mrmljanje«; njihovi su intelektualni zahtjevi sve veći (važnije je naći nova znanja, nego spiritualni doživljaj koji je dominirao u ranome srednjem vijeku). U vrijeme skolastike, upravo radi što bržeg svladavanja većeg pisanog materijala (znatno složenijeg diskursa), razvilo se usmjereno — »dijagonalno«, ciljano čitanje, a tome će vizualna organizacija stranice, kako dobro znamo, spremno odgovoriti. Sistematizacija istiskuje spiritualno, a tek iza jake strukture teksta nastupa individualnost. Biblioteke samostana prosjačkih redova (cistercita, dominikanaca, franjevac) nisu, prema tomu, samo skladišta knjiga namijenjena vječnosti, pa ni samo mjesta kontemplacije nad pisanim tekstom, nego žive intelektualne radionice. Potrebe za snalaženjem u znanju (među argumentima, citatima), osobito ojačale s osnivanjem sveučilišta, u uvjetima velike produkcije, nadmašivale su granice kodeksa (u koje su se uvrštavali oznake sadržaja, registri, pojmovne oznake, abecedno organizirane tablice, sažeci), pa i nekoliko svezaka. U uvjetima razmjerno malenog broja originalnih radova, i skupoće i dugotrajnosti prepisivanja (s jedne strane, skupi su i pergamena i prepisivački posao, a s druge, za takvo što studenti nemaju ni vremena ni novaca), pojavljivat će se i brojne kompilacije klasičnih tekstova, svojevrsne antologije važnih radova (po temi ili autoru). Budući da je nastalo i pitanje izbora, pojednostavljivanja, ojačao je strah od hereze, pa su neki redovi katkad zahtijevali da se izdaju i opširnija izdanja, a o tomu kome će prepustiti autorsko sažimanje i kompiliranje — strogo su pa-

²²² Pojedinačno čitanje u miru vlastite ćelije preporučila je još *Regula Svetog Benedikta*.

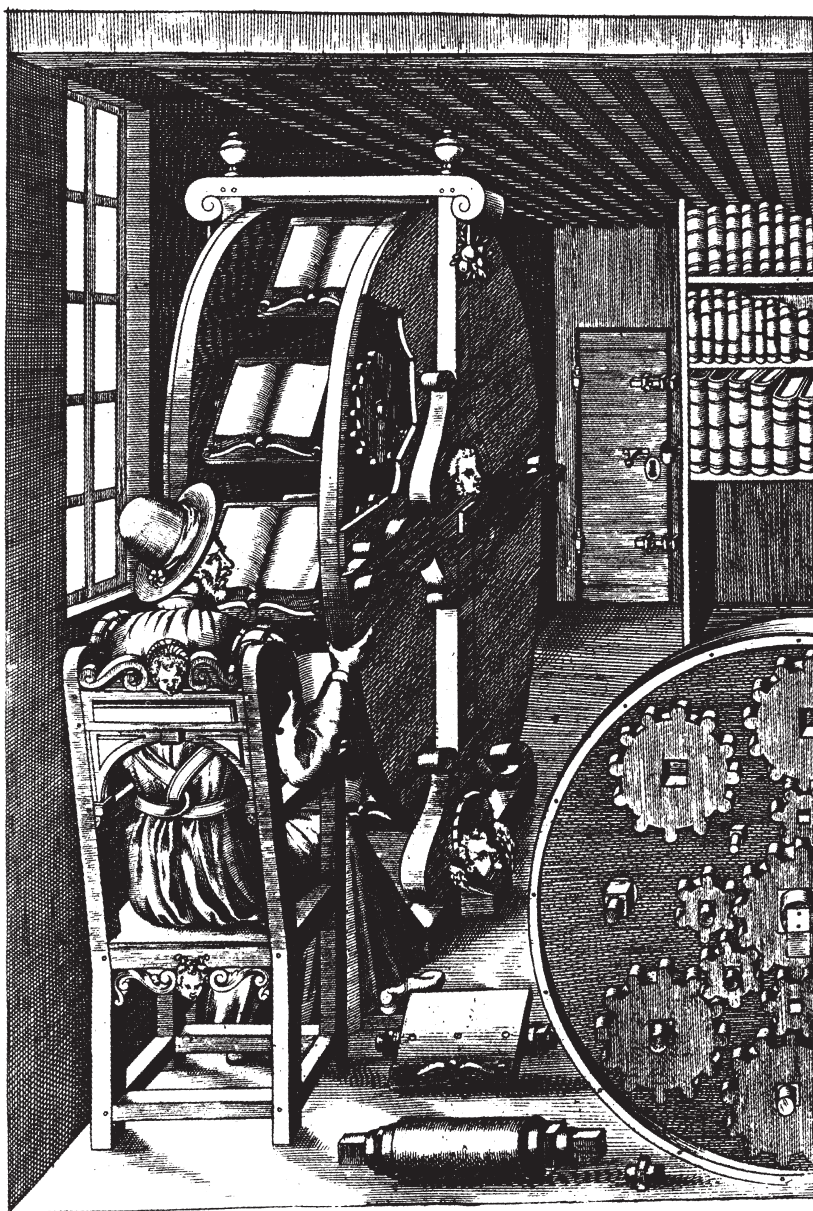
zili. Samo je onim intelektualno najsposobnijim i najobrazovanijim redovnicima takvo što bilo dopušteno. Sve je više dobivalo na cijeni snaći se u znanju, izvorno priručna djela postaju sve više sebi svrhom. I tržište je cvalo i knjižnice su bujale, i samostanske i školske, odnosno, sveučilišne. Nužno je bilo koristiti se katalogima, ponajčešće u knjiškoj formi, prema kojima su i bile knjige razmještene po biblioteci (obično u donjim dijelovima stolova, ili ispod štionika, vodoravno položene), najčešće upravo uza same stolove poredane obično u dva niza kroz dugu dvoranu, s kojima su bile povezane lancima (kako se ne bi otuđile, a i radi jamstva da će se uvijek pronaći na mjestu). U slučaju da se knjiga želi ponijeti dalje, bibliotekar je može »otključati« (Chartier-Cavallo 1997: 35). U uvjetima tihog čitanja, moglo se čuti samo zveketanje lanaca, ili tek katkad, zacijelo kod nevjestijih čitatelja, mrmljanje, još uvijek ovisno o glasnom čitanju. Kako bi se olakšalo snalaženje u usporednom čitanju više svezaka, izumljen je u novom vijeku, obilježenom brzim tehničkim napredovanjima, a kojemu je srednji vijek širenjem sfera intelektualnog života (ponajprije osobnim čitanjem) širom otvorio vrata — »knjiški kotač«, prilično složeno pomagalo, koje je omogućivalo naizmjenično korištenje nekoliko kodeksa, što nisu mogli stati na čitalački pult. No, i kao neka kritika prethodnog razdoblja, nova je epoha inzistirala na izvornicima, osobnom upoznavanju s cjelovitim djelima. Istodobno, to nije značilo da su antologije nestale. Kao važan doseg u povijesti civilizacije, za posebne se svrhe koriste i danas, u uvjetima koji su po usmjerenju potrebi za znanjem, doduše drugačijeg tipa, slični skolastičkim srednjovjekovnim običajima.

Četvrtu društvenu skupinu čine religiozna laička društva, npr. franjevačke zajednice (uspostavljane upravo od XIII. st.) ili, pak, ženski samostani, koje od muških ponajviše razlikuje stupanj obrazovanja. Budući da nisu prolazili teološku izobrazbu, pa su tako ostali laici/laikinje, nevični ili, pak, nedovoljno vični latinskome, za njih je upravo bila primjerena religiozna literatura (najčešće prijevod propovijedi) na — narodnom jeziku. Sociolozi pisanja procijenili su da su redovnici i redovnice uglavnom znali čitati na razumljivom im (vlastitom, materinjem) idiomu, pa se tako — poznavajući dvostruku samostansku praksu (javne i privatne literature) — i ovdje rekonstruirala dvostruka recepcija teksto-va.

Kao posljednja pismovna zajednica, izdvojen je biskupski dvor, čija je struktura u mnogočemu bila nalik na onu u feudalnom dvoru, s time da je udio onih koji su poznavali latinski, pa im čitanje tekstova na narodnom jeziku nije bio

»Na livadi, kraj crkve, za drvenom pokretnom propovjedaonicom, franjevački propovjednik Berthold iz Regensburga (1210-1272) glasno čita i komentira prema predloženom kodeksu crvenih korica. Lica slušača su karikirana: jednome, sa židovskom kapicom, čak prijeti vražićak. Ostali ponizno, gotovo prestrašeno slušaju. Ova je ilustracija pronađena u jednoj njemačkoj zbirci propovijedi iz 1444. g.« (Stammberger 2003: 94)

»Knjiški kotač«, iz knjige *Le diverse et arteficiose macchine* Agostina Ramellija, otisnute u Parizu 1588.

izraz primarne čitačke potrebe, bio daleko veći. Čak i uz to, sadržajna specijaliziranost takva štiva nije mogla zaobići ni njihove kulturne interese, s time da je vjerojatnije češće bila posrijedi — privatna recepcija.

Kulturna simbioza srednjovjekovnog društva, u po mnogo čemu prijelomnome XIII. stoljeću, između pismenih i nepismenih, poznavatelja i nepoznavatelja latinskoga, svećenstva i laika, odrazila se i u čitalačkoj praksi. Nije stoga opravdano posezati ni za optikom isključivosti u procjenjivanju vizualne ili zvučne recepcije pisanih tekstova. To, dakako, ne znači da se ne uviđaju dalekosežne promjene cjelokupne čitalačke prakse, u smjeru sve naglašenijega osobnog tihog čitanja. Od XI. stoljeća pisarska i čitalačka praksa sve su manje razdvojene: i čitanje i pisanje jačaju svoju individualnu, intelektualnu poziciju. Bržem tihom čitanju, kojemu pripada i potreba za lakim snalaženjem kroz tekst, osobito u tekstovima argumentacijskoga diskursa (osobito razvijanima od XIV. st.), kroz njegove tematske odsječke (poglavlja) mora pripadati i iskorištavanje svih mogućnosti u prilagodbi cjelokupne vizualne organizacije stranice, kako kodikoloških sredstava, straničnih okvira, tako i grafetičkih i grafematičkih sredstava. S obzirom na sve to, a i na sve naglašenije širenje čitalačkih krugova, Roger Chartier i Guglielmo Cavallo taj su prijelaz prema tihom čitanju označili kao pravu — čitalačku revoluciju, uvod u europski novi vijek (1997: 37). Takva je promjena dijelom zamijećena i u tradicionalnoj literaturi koja se bavi poviješću pismenosti iz općenitije perspektive, no tamošnja su tumačenja bila suviše pojednostavljena. Kao ni u starijim razdobljima, sve od grčke pismenosti, nije se bila isticala razlika u načinu čitanja s obzirom na raznovrsnost čitalačkih činova (određenih svojim društvenim zadatkom i uobičajenim prilikama u kojima se provodi), kojima opet odgovara vlastiti, »tihi« ili »glasni« model. Raznolikost čitalačkih činova od početka razvoja europske pismenosti pa sve do današnjih dana određivalo je njihovu, glasovnu ili tihu, realizaciju. Na neki način vrijeme nije radilo u korist glasnog čitanja. Danas je ono svedeno tek na nekoliko karakterističnih činova (liturgija, izlaganje, poneko predavanje,²²³ govori, proglassi, pred publikom ili pred medijima), od kojih neki i dalje odumiru. Čvr-

²²³ Proces redukcije glasnih čitalačkih činova i dalje traje: sve su rjeđa, naprimjer, čitana predavanja. Sugestija i uvjerljivost predavača znatno je veća bez izravnog oslonca u tekstu. Čak su sve češća i izlaganja na znanstvenim skupovima tako osmišljena. Zanimljivi su i televizijski »blesimetri«, kojima se nastoji prikriti čitanje, kako bi se gledalo u smjeru gledatelja i postigao barem dio spontanog učinka. I osjetljiviji se politički govori glasno čitaju, no uz spomenutu glumu izravnog obraćanja.

Police s knjigama, lancima povezanim, dio su klupa u srednjovjekovnoj katedralnoj knjižnici u Herefordu (Engleska), koja vuče podrijetlo iz srednjega vijeka.

šću poziciju ima, naprimjer, u liturgiji (po prirodi konzervativnom društvenu činu, gdje svećenik čita i tekstove koje već vrlo dobro zna napamet), pri radijskom izvještavanju, pri čitanju osobama oštećenog vida i djeci.²²⁴

²²⁴ Sve je popularnije glasno čitanje, pohranjeno na auditivnim kompaktnim diskovima (tzv. »zvučne knjige«, izvorno namijenjene osobama oštećena vida) i za široku publiku, koja ne može vidnu pozornost prikovati uz pisani predložak, npr. pri vožnji ili pri obavljanju nekih kućanskih poslova.